

Gazâlî'nin Kalb Ordusu

Ahmet İNAM*

GEÇMİŞTEN DEVŞİRMEK

Bir kültürün geçmişten devşirebilmesi ne demektir? Neyi nasıl devşirebilirse geçmişle **bütünleşebilir**? Geçmişini, şimdiye, geleceğe aktarabilir? Neyi, nasıl yaparsa, geçmişle varolabilir?

Yiten geçmiş, geçmiş değildir. Şimdiye uzanamayan, bize ulaşamayan. Geçmiş şu âna ulaşıyorsa geçmiştir. Etkileyebiliyorsa, bizimle bir diyalogu varsa, biz ona, o bize seslenebiliyorsa. Bizim ona seslenmemiz sözünden, geçmişten gelen sesi duyup, ona yanıt vermemiz, geçmişte olanlara yorum katma olgusunu anlıyorum. Geçmişini doğuramayan, geçmişine seslenemediği, onu yorumlayamadığı için geçmişini ölü doğuran, geçmişinin enkazı altında kalmış, geçmişten kopmuş, geçmişle beslenememiş, beslenemeyen, beslenmekte olmayan kültür, ölmekte olan kültürdür. "Geçmişten beslenme" sözünde tartışılmalı noktalar elbette var. Geçmiş bir anlamda biz istesek de istemesek de, bizi etkilemiyor mu? Belirlemiyor mu? Geçmişten kopmak ne anlama gelir öyleyse? Geçmişten kopabilir miyiz? Soruyu belki de şöyle sormak gerekir: Geçmiş bizi ne kadar belirler? Bizim kendimizi, geçmişle rağmen, belirlememiz, kendi kendimizi oluşturmamız olanağımız var mı? Bir diğer soru: ne kadarımızı geçmiş, ne kadarımızı kendimiz belirliyor? Ne kadarımızı "şimdiki" durum belirliyor? Şimdiki durumun ne kadarı geçmişin belirlemesi sonucudur?

Bu sorulara verdiğimiz yanıtlarla, tarih yazımı konusunda tutumunuzu bir açıdan belirlemiş oluyorsunuz. Soruların irdelenme yeri bu yazı değil. Bir deyişle tarihi yorumlama gücümüzün olduğunu, bu yorumların çoğaltılabileceğini, bu yorumların gelecek beklentilerimizle ilişkili olduğunu savunuyorum. Geçmiş, bu yorumlarımızda bizi bu ölçüye kadar belirlemiş olabilir, ama biz de yorumlarımızla geçmişle bir ölçüde belirler, bize

gelen etkisine değişik yorum ışıkları tutarak etkide bulunabiliriz. Yargımızın elinde bir oyuncak değiliz. Bizi belirleyen güçlere, etkilere karşı söyleyeceklerimiz vardır, oluşturacağımız karşı etkiler vardır. (Bu etkileri, yorumları da geçmiş belirliyorsa gibi bir karşı çıkışa yanıtım, "olabilir, ama ben belirlenmişliklerin içinde, geleceğe doğru yürüyebildiğimi, bu yürüyüşümde seçmeler yapıp, kararlar verebildiğimi" "görüyorum", duyuyorum; "yorum gücümü duyuyorum" "bu bir aldanma mıdır?" sorusu bana sağlıklı bir soru gibi gelmiyor; kendimi özgür duyuşumdan kuşku duymuyorum, kartezyen endişelerim yok, Gazâlî ustann kaygılarının dağılmasındaki "hâl" içindeyim. Yorumumun başındayım. Yorumlarımın, yorum yollarımın başındayım. İtildiğime, sürüklendiğime, zorlandığıma inanmıyorum). Geçmişin geleceğe giden yolda bize gelmesi, ışık tutabilmesi, kendi kendimizi oluşturmada (auto poësis!) katkıda bulunabilmesi için, bizim geçmişle gitmemiz gerekir. Geçmişle gidip, onu geleceğe getirebilmeliyiz. **Geleceğe taşıyamadığım geçmiş benim değildir!**

Geçmişimizle olan ilişkimizi üç noktada irdelleyebiliriz:

A) Üzerimize Abanan Geçmiş: Bizi durduran, elimizi kolumuzu bağlayan, sarıp sarmalayan, kumlatmayan, zincirleyen, tutsak edici geçmiş.

Bu geçmiş, bizi etkileyen, ama bizim onu etkileyemediğimiz geçmiştir. Olumsuz anlamıyla, bu kara, bu "meş'um" geçmişin en azından beş ayrı etkisinden söz edebilirim.

1. Bir Yara Olan Geçmiş: Bireylerin yada toplumların tarihlerinde sürekli olarak kanayıp, bir türlü iyileştirilmeyen bir yara gibi yaşanan geçmiş, bizde;

a) İntikam, hınç b) Suçluluk c) Kıskançlık d)Umutsuzluk duyguları yaratabilir. Abanan Geçmiş, örneğin Batı Kültürünün köklerinde bulunuyor: İlk günah

* Prof. Dr., ODTÜ Felsefe Bölümü

duygusuyla. Abanan geçmişin "yaşadığımız şimdi"de oluşturabileceği olumsuzlukları yorum gücümüzle altedebiliriz. Geçmişten kaçtıkça, geçmiş bizi kovalar; kovaladıkça, paradoksal bir deyişle, geçmişimizle buluşamayız, onunla yüzleşemeyiz, barışamayız, ona gidemeyiz, onu geleceğe götürmeyiz. Geçmiş bizi kovaladıkça, şimdiye tıklırız, sıkışırız. Şimdiyi yorumlamaktan âciz, geçmişin bağımlısı, geçmiş korkağı, geçmiş tutsağı bir oluruz: Ölüm tutsağı!

2. *Bir Özlem Olan Geçmiş:* Adımı hepimiz biliyoruz artık. *Nostalgia*. Geçmişin abartılıp, bir daha geri gelmemek üzere yitip gittiğini, böylesine "anlı, şanlı", neredeyse bir cennet olan geçmişten giderek uzaklaştığımızı, bir daha böylesine yetkin bir geçmişe sahip olamayacağımızı bize düşündüren duygularla yaşanan geçmiş. Bir özlem olan geçmiş, gidip, görüp, şimdiye hele hele geleceğe götüremediğim, hiçbir zaman da getireceğimi düşünmediğim geçmiş olduğu için "abanan" geçmiştir, durdurucu geçmiştir. Övünüp, övünüp de geleceğe taşıyamadığım geçmişim beni ezer. Hâmâsi avunmaların, boş böbürlenmelerin, hastalıklı bir korunma mekanizmasıyla kendimden saklamaya uğraştığım gerçeklerle yüzleşmemi engellediğini unutmamam gerekiyor.

3. *Utandırılan Geçmiş:* Saklanılan. Söylenmeyen. Üstü örtülen. Gidemediğim geçmiş. Yüzleşmekten korktuğum. Hesaplaşmaktan. Ben geçmişe gidemezsem, gidemediğim geçmişi de yok sayarsam, geçmiş farkına varmadan üstüme gelir: sanki bir "hortlak" olarak, "şimdinde" dolaşır. Geçmişten kaçış yok. Üstü örtülmüşse de, örtüyü kaldırma yürekliliğini taşımadıkça, geleceğe yürüyüşümüz, sendelemelerle, düşmelerle, tuzaklarla dolu olur.

4. *Yok Sayılan Geçmiş:* Önü kesilmiş, akışı durdurulmuş, şimdiyle arasına uçurumlar konmuş, surlar çekilmiş geçmiş. Oysa, geçmiş durdurulamaz. Biz ona gitmesek de o bize gelir. Kimse, hiçbir kültür geçmişini yok sayamaz. Saysa ne olur? Geçmişle farkına varmadan yaşar. Bilinçsizce yaşar. Farkına varmaktan korkma, farkına varmayı erteleme, geçmiş-şimdi-gelecek arasında kurulacak bütünlüğün parçalanması anlamına gelir. Yok sayılan geçmiş, geçmişin farkına varmadığımız tehdidi demektir. Bir benzetmeyle: Bedenimizin bir bölümünü yok saymak demektir. Oysa, yok saydığımız şey oradadır. Özgür, yapıcı, kurucu, kurgulayıcı, seçenekler bulucu, yenilikler oluşturucu bir insan yaşamı için yok sayılan bir geçmiş büyük bir ayıptır.

5. *Pişmanlık Duvulan Geçmiş:* Keşke yapmasaydık dedirten. Neden yapmadık? "Keşke yapmasaydık, neden

yapmadık" yaşantısı, geçmişe gitmemizi engelliyorsa, sağlıklı değil. Şimdiden geleceğe uzanmamızda, zorluklardan, sorunlardan kaçışa olanak sağlıyorsa, "sığınulan bir avuntu" ise, geçmişi ağır bir yük olarak sırtımıza vuruyorsa tehlikeli. Pişmanlık geçmişe gidip, geçmişe geleceğe taşımamızda, umutlarımızı, yorum gücümüzü, anlam verme becerimizi, ufuk açıklığımızı olumsuz yönden etkileyebilir.

Geçmişin olumsuzluklarından öğrenmeliyiz. Geçmişten öğrenebilmek, gelecekte geçmişe gelebilmeyi başarmakla sağlanabilir. Umutlarımız, tasarılarımız, sağlıklı tutkularımız, içimizdeki ateş, aşk ve şevkle geçmişe gidiyoruz. Ölülere değil, ölmüş bitmiş, yaşamayan geçmişe değil, yaşayan, bizi geleceğe taşıyacak geçmişe gidiyoruz. Gidip, geleceğe getireceğimiz geçmişi.

B) Keşfedeceğimiz Geçmiş: Üzenimize abanan, tutsak edici geçmişten farklıdır. Geçmiş artık bizim için bir yük, bir zincir, bir tutsaklık değil, bir **olanaklar alanıdır**. Oradadır. Yaşayandır. Doğrusu; biz ona gidebilirseک yaşayacaktır. Eremezsek, yoktur, ölüdür. Dokunmamızı bekler. **İzini sürmemizi** ister. Görülmeyi, Görür, onu zaten gelmiş olduğumuz geleceğe taşırız. Şimdinin dar kalıpları içine takılmışsak, görüşsüz, umutsuz, düşsüz, hayâl düşkünü, yaşama yorgunu, umut bıkkını, karamsar, özür bulucu (eleştirel olmakla, özür bulmayı karıştırmamak gerek!) isek, "bizden adam olmazcı" isek, bizden adam olmaz. **Geçmişin olanağını** kullanmayı bilmektir, geçmişten devşirebilmek. Oysa geçmiş bir olanak olarak algılanmaz pek, "bitmiş"tir, **artık ona birşey yapamadığımızdır**. Geçmişe yapabilecekerimizdir, geçmişin olanağı. Geçmişe gider, onunla karşılaşır, yüzleşir, söyler, hesaplaşabiliriz. Neden? Çünkü, gelecekte geliyoruzdur, geçmişin bizimle geleceğe gelmesine çalışıyoruzdur; ne kadar, nasıl gelebilir; bu, çabalarımıza, geçmişin gelecekle ilişkisine, geçmişin kendine özgü yapısına bağlıdır. Geleceğin ışığını, geleceğin karanlığına tutabiliriz. Belgeler aydınlanır, arşivler tozlarından arınır, unutulmuş, çözülmemiş metinler ortaya çıkar, henüz ortaya çıkınamışların izleri sürülür.

Geçmişimizdeki yitikler ararız, metinler, belgeler, kalıntılar, işaretler... Bulunanlar okunmaya, yaşayan dillere, dilimize aktarılmaya çalışılır. Çözümlemeleri yapılır, tartışmalı noktaları gün ışığına çıkarılır, metinler, belgeler arasındaki ilişkiler ağı kurular, bu ağ sürekli olarak gözden geçirilir, yenilenir, yeni ağlar oluşturulur. Geçmiş **orada**, bir ortamdır, gidilir, aranır, görüşülür, buluşulur. Keşfedilir. Bu keşif, Gazâli'nin deyimiyle, "mükâşefe" ile, tasavvufi anlamıyla olmasa da, "keşefe"

filimin anlamları içinde, geçmişe tutacağımız ışıkla olanaklıdır.

C) İcâd Edilecek Geçmiş: Geçmiş nasıl olur da icâd edilebilir diyeceksiniz. Hiçbir şey yoktan icâd edilmez. Geçmişin belgeleri üzerine, gelecek bakışıyla kazanılan güç, **geçmiş mücîdlerini** ortaya çıkarabilir. Onlar mücîdleri mâzinin, keşfedilmiş, gözden geçirilmiş, irdelenmiş, eleştirilmiş belgeler üstünde kurgulama yaparlar. Geleceklenmiş geçmiştir bu: Yaşayan geçmiş değildir sadece, yaşatan geçmiştir de. Bir bireyin ya da bir topluluğun ya da bir toplumun geçmişi olarak, onun hayatıyla bütünleşmiştir, yaşayan bir parçası, ona can katan bir ögesi olmuştur.

GAZÂLÎ'DE YAŞAYAN

Gazâlî, İslâm Kültüründe ortaya çıkmış düşünürler içinde üzerinde en fazla tartışma açılmış biridir. Yukarıdaki geçmiş yorumları içinde, Gazâlî'nin, Orta Çağın ölü bir düşünürü değil de, çağımızın, ülkemizin, İslâm Kültürünün sorunlarını hâlâ yaşayan "cân dolu" bir usta Kültür Adamı olduğunu ileri sürüyorum. İşte "Gazâlî'yi nasıl okumalıyız?" sorusu burada önemli oluyor. Mütedeyyin bir insan olarak onu yetiştirdiği İslâm Kültürü içinde, bu kültürün, yaşam biçimini anlayarak okumalıyız. Yüzlerce yıldan beri, İslâm Dünyası onu, bir hukuk yöntem(usûl)çisi, bir fâkih, bir yenilik getiren mütekellim, toplumu iyi tanıyan bir sosyolog, bir psikolog, bir ahlâk düşünürü, siyaset bilimci, bir pedagog, filozof, mutasavvif... olarak tanıdı. İslâm inancını, yaşam biçimini tecdîd (yenileme) ve ihyâ (diriltme, canlandırma) yolunda önemli bir "akabe" (geçit) idi. "Hüccetü'l-İslâm"dı (İslâm'ın kanıtı, kanıtlayıcısı). "Zeynü'd-dîn" di (dinin süsü). Baş yapıtı sayılan **İhyâ 'Ulûmî'd- Dîn** yüzlerce yıl farklı tarikatlara mensup müslümanlarca okundu. Felsefeci olarak onu Descartes, Pascal, Hume, Leibnitz, Bergson ile karşılaştıranlar oldu. Bir ilm-i hâl kitabı gibi okunduğunda dindâr müslümanlara yol gösterici olan büyük kitabın (İhyâ) yazarı, engin ansiklopedik bilgisi, çabuk kavrayan, dikkatle yürüten zekâsı, inanılmaz çalışkanlığı ve velûd yazarlığı ile ele aldığı felsefe sorunlarıyla Batılı düşünürleri önceleyen bir filozof olarak yazdığı kitaplar, yeni okuma biçimlerine gereksinim duyuyor. Onun yaşayan farklı yanlarını bulmamız için, farklı geleceklerden gelecek, onu okumayı anlamlı bulan gözlere ihtiyacımız var. Kitaplarının satır araları okunabilmelidir. Yaşadığı çağın "fırkalara bölünmüş" insanına seslenirken, semâvî dinlere bağlı bir Hıristiyan ya da Yahudinin ya da bir Budhistin, bir Deistin, atheistin neler duyabileceklerini yorumlamaya, anlamaya çalışmak gerek. Gazâlî'yi yerelliğinden

evrenselliğine aktarabilmek böyle bir çabayı istiyor bizden. Yaşayan Gazâlî bir katolik papazına ne söylerdi? Descartes'a, Heidegger'e, Derrida'ya ne anlatırdı? Onu yalnızca "dar bir alan" okumasıyla, İslâm Kültür Tarihi, Düşünce Tarihi içindeki tartışmaların menşesine sıkıştırarak okumanın ondaki evrenselliği örtbileceğini unutmamak gerekir. Elbette Gazâlî'yi istediğimiz yöne çekiştirerek okuyamayız, onun insan olarak temel kaygılarını anlamak zorundayız.

Nasıl bir insandı Gazâlî? Çok kısa olarak betimlemeye çalıştığımızda: Arayan, araştıran, yorumlamak bilmeden araştıran bir hakikat arayıcısı. Bağlanan, inanan, içten (samimî), yetinmeyen, dönüşümler yaşamaya açık, kendi sınırlarını zorlayan, düzenli düşünen, ayrıntıyı atlamayan, bütünü görebilen. Halka yakın, çağının sorunlarıyla ilgili, atak, korkusuz bir insan. **El Munkîz min'e-Dalâl** dikkatle okunduğunda saydığım özellikler görülecektir. Kimi yorumcuların onun kendi yaşam öyküsü üzerine, özellikle geçirdiği kalp ve düşünce dönüşümüyle (metanoia) ilgili anlatımlarının bir kısmının yalan olduğu savlarına karşı (**Munkîz**, s. XXVI-lxx, **İhyâ**, cilti, s. XXII-XXIII) **Munkîz**'de söylediklerinden, onda çatışan iki niteliğin birarada olduğunu ileri sürebiliriz: Kendine güven ve ödünsüz, bir eleştiri gücü. Farklı düşüncelere açıklık, onlardan sürekli besleniş (filozoflardan, kelâmcılardan, Bâtınî düşünceden) ama eleştirel tutumunu yitirmeden onların yanlışlarını görme, kendi düşüncelerine güven, örneğin, Yunan Düşüncesi karşısında bir eziklik duymuyor. Onda yararlanabileceği olumlu noktaları belirtiyor, olumsuzlukları eleştiriyor. Eleştirdiği noktalarda onu haklı buluyorum, kendi çizdiği felsefeci tablosu, İslâm'a yansımış, Farâbî ve İbn-i Sînâ'dan alınmış felsefeci tablosudur. Felsefenin çarpıtılıp, bu yeni kültürde sömürüldüğü bir tablodur. Kendi kültürüne, kültürel köklerine, dinine son derece bağlı, bu dinin canlandırılması, yenilenmesi için çaba gösteren, "aklın", "akılcı" bakışım önemini hiçbir zaman yadsımayan biridir. Yeniye arayan, aktaran, halkla bütünleşmeye çabalayan bir tutum içindedir. Çok yazmasına, çok değişik alanlarda yapıtlar vermesine, kitaplarında tekrarlar, kimi zaman "çelişkiler" görülmesine karşın, düşüncesinin mantıksal çatısı, ulaşılabildiği kitaplarında büyük sorunlar çıkarmıyor.

Hakikat arayıcısıdır: Bu arayışı kalbiyle yapar. Yalnız akıyla, yalnız sözlerde kalan, "retorik"ten öteye gitmeyen bir tutumla değil, bilgisiyle ahlâkını, akıyla duygularını bütünleştirerek arayan biridir. Aklın sınırlarını görür, akılla bütünleşir, akılı hakikati arayışının içine alarak, akılı aşar. Hegel'ci bir **Aufhebung**'dur, içine alarak aşmadır, akılı karşısındaki tutumu.

Bir iç insandır, bütün insandır. Tefekkür, kalp ve amel birleşir onda. İşte yaşayan Gazâlî'nin önemli bir özelliği: Şekilci, basnakalıp olmayan, inancını kelimelerle bağlamış, düşüncesiyle kalbi arasında, eylemleri arasında boşluklar olmayan bir insan. İşte yaşayan Gazâlî'nin bir diğer yanı: Eleştirel bir bakış, imânın karartmadığı, tersine açtığı eleştirel bir ufuk, bu ufuk içinde kendini yenilemekten korkmama (Kur'an okumakla ilgili yorumlarındaki açıklığa dikkat edilmeli: *İhyâ* I. Cilt, 8. Kitap, 4. Bâb), düşünce ve sözde kalmayıp, "zevk"e ulaşabilme, kalple eylemi birleştirebilme. Bütünlüğe ulaşma, düşünce-kalp-eylem bütünlüğüne, ama bu bütünlüğün karartmadığı eleştirel bakışı yitirmeme, sorunları görebilme, onlara karşı duyarlılığını koruyabilme, çağının ahlâkî, entellektüel bozulmasına, dejenerasyonuna tepki, yeninin, canının, tazenin, bütünü'nün ardında olma.

Gazâlî, **özgün** (orijinal) bir düşündürüdür, özgünlüğü çağının otoriter düşünürlerine boyun eğmemişliğinden, seçimlerini yapabilecek, kültürüne etkiyen güçleri farkedip, eleştirerek öneriler getirebilecek **özgürlüğünden** kaynaklanıyor. **İç gücü**, içindeki gücü, **özgüveni**, kendine, imânına, kültürüne, dinine olan güveni yüksektir, bu özgüven onda **özerklik** (otonomi, muhtariyet) oluşturuyor, geçmişini zincirlerle taşıyor, geçmişin, geleneğin geleceğe aktarılmasında, kendi ayakları üzerinde karar veriyor, kararın ardından başvurabileceği otoriteleri izliyor, **özgüllüğü** de buradan geliyor: **Kendine özgü** olanı korumada, gözetmede, özgüllüğü ile kazandığı özgünlüğünden yola çıkarak evrensel olana kendini açma, gelip geçici olanı aşmaya çalışarak, bir yitliğini arar gibi (*İhyâ*, I. cilt, s. 113) hakikati arama, hakikati sözde, biçimde, kuru bilgide bırakmadan **özüne**, kendine, kalbine bağlayarak arama, onun kalbinden, kültüründen çıkararak, kâinatı kucaklamayı amaçlayan **özlemiydi**.

AKLIN ZENGİNLİĞİNDE

Yaşayan Gazâlî, çağımızın post-modernist deneyiminin ardından gelen arayışlarında, akla tuttuğu ışıkla, önemli bir tartışma **kaynağı** oluşturuyor.

Akıl, özellikle Aydınlanma Döneminde, insana özgü bir özerklik, özgürlük alanı olarak görüldü. İnsan akılı sayesinde "kendisi" oluyor, bağlarından kurtuluyor, kendi yaşamını kendisi düzenleyebiliyor, bilgisinin ahlâkî ilkelerinin yasalarını kendisi koyabiliyordu. **Mono-noetik**, tek akılcı dönemin geçirdiği, panrasyonalist (Hegelci!), varoluşçu, pragmacı, analitik, post modernist serüvenin ardından, **poli-noetik**, **multi-rasyonel** bir bakışın denenebileceğini düşünmekteyim. Bu amaçla, burada çok kısaca değinerek geçeceğim **bileşenleriyle**

birlikte düşünüyorum akılı, Akıl, bize teorik seyri sağlayan, bilimsel amaçlara, öngörülere, teori kurgularına, model geliştirmelerine, inşalarına, görünenin ardındaki görünmeyeni aramanıza olanak sağlayan **teorik akıl** içinde taşıyor. Teorik akılla birlikte, düşüncemizin sağlıklı işleyişinde, mantısal akıl yürütmelerimizde, hesaplamalarımızda, varsayımlarımızı doğrulama, yanlışlama çabalarımızda, gerçeklikle kurduğumuz ilişkilerde bize ışık tutan, yol gösteren akıla **denetleyen akıl** diyorum. Seyreden, temâşâ eden, nazâr atfeden teorik aklın yanında denetleyen akıl, bugünkü bilim ve teknolojiyi ardına alarak, olanca azgınlığıyla yaşayışımızı denetliyor; ilişkiler "akıl kân" olup olmadığına göre kuruyor, çıkar, yarar gözetme, egemenlik altına alma, denetleme, elimizin altında tutma, temellere oturtma, haklı kılma, meşrulaştırma biçimlerinde doğa biliminden felsefeye, siyaset biliminden yönetimbilimlere, mekanik, elektronik teknolojilerinden biyogenetik teknolojilerine dek uzanan çok geniş bir alanda egemenlik kuruyor, denetleyen akıl.

Denetleyen aklın azgınlığı **anlayan akılla** durdurulabilir mi? Anlayan akıl (Verstehende Vernunft), teorik akıldan, konu edindiği nesneye (mâ'kul) yakınlığı ile ayrılıyor. Teorik aklın koyduğu **temâşâ uzaldığı**, anlayan akılda yok, bu akıl, "içten anlamayı", "mükâşefeyi", yorumlar yapmayı sağlayan, "hermeneutik güce" sahip bir akıl.

Seyreden, denetleyen, anlayan akıllara katabileceğimiz, birçok felsefecinin ve mononoetik akıl dostunun duyduklarında tüylerini diken diken edebilecek akıl da, **şirleyen akıldır**. Şirleyen akıl, denetleyici tutumun tümüyle dışında kalarak, kendini bırakmış, "teslim" olmuş bir tavırla (Gelassenheit) var olanın, "öyle" oluşunu gören, duyan akıldır. Bir anlamda, tasavvufta, Gazâlî'nin **el-müşâhede ve el-mükâşefe** terimleriyle dile getirdiği (*İhyâ* cilt I, s. 7, 44, 65... *Munkiz*, s. 67, 94), Batu dillerine "La Vision et la Révélation", "vision and intuitive understanding" diye çevrilen (*Munkiz*, s. 123) etkinliklerin kaynağıdır, şirleyen akıl.

Bağlanan akıl, inanan, imân eden, söz veren, sözünü tutmaya çalışan, öğretisinin sınırları içinde kalmaya, tutarlılığını korumaya çalışan akıldır. İnanmanın akıl dışı olduğu görüşü bu noktada yanlıştır. Akıl, inanma gereksinimi duyar, kendine çıkış noktaları arar, a priori temeller, kanıtlanamayan aksiyom ve postulatlar bağlanan aklın işidir. Mantık ve ahlâk alanında, dinde, bağlanan aklın ısrarını, direnişini, toparlama çabasını duyarsunuz.

Birçok düşünürün, aklın dışına itip, "irade", "istenç", "isteme" (der Wille) olarak gördüğü **erotik akıl**, Platon'da hakikati arayan "Eros" olarak gerçekte

ilişkimizde, içimizde yanan bir ateş, bir aşk, bir şevk, olarak aklın bileşenlerinden biridir. Aklın çağımızda en fazla ihmâl edilen öğelerinden, **kardeşlerinden** biridir. (Aklın öğeleri, bibibirleriyle kardeştir, çağdan çağa, aynı çağda farklı toplumlarda, birey olarak insanlarda, kardeşlerden biri ya da birkaçı "yönetini" ele geçirebilir!). Düşünmenin, "akletmenin", teoriler kurmanın coşkuyla yapıldığını, aşkla yürütüldüğünü, bir anlamıyla, sevginin, aklın bir yönü, bir yanı olduğunu unutuyorlar. Aklın çok yönlülüğünü, yön körlüğüne (Aspekt Blindheit) sapınması gerektiğini bildiren akıla **eleştirel akıl** diyorum. Eleştirel akıl, aklın daralmış, sıkışmış ufkunu açmayı, aklın aklını başına getirmeyi sağlayan bir akıldır.

Elbette bunları birleştiren bir akıldan, deyim yerindeyse bir **el- Akl-ı Müşterek**'ten, bir **ratio communis**ten, ortak akıldan söz edebiliriz. Bu ortak akıl, akıl kardeşlerin âhengini, düzenini, "orkestrasyon"unu sağlayan akıldır.

Gazâlî'de akıl (**Munkûz**, s. 96), insanın Allah'ın yaratığı âlemlerden haberli olması için gerekli bir öğesidir. Allah birçok âlem yaratmıştır. Sayılarını ancak Allah bilir. (Leibnitz'in "Monad"larına yakın bir düşünce mi? Gazâlî "âlemler" sözüyle, varolan şeylerin "kategorilerini" kastedtiğini söylüyor!) İnsan, âlemlerden haberli olmak için, "duyu"lara sahip oldu. Dokunma duyusu, bunlardan ilkidir. Duyular yetmez olunca, duyular âleminin ötesine, "temyiz" âlemine, ayırt etme, seçme âlemine geçer; duyuları kullanarak, onlar tarafından verilmeyen, nesnelere birbirinden ayırt etme yetisine ulaşır. Temyiz âleminin sonra, akıl âlemine geçer, insan. Çocukluğundan itibaren yaşı ilerleyip olgunlaştıkça, düşünce yasalarını, mantığı kavramaya başlar. Aklın da kavrayamayacağı âlemler vardır. Nasıl duyular âleminde kalan, akıl âlenini kavrayamazsa, akıl âlemi içinde kalarak, âlemlerin tümünü kavrama olanağı yoktur. Örneğin, uykuda aklın kavrayamadığı şeyleri kavrama olanağı vardır.

Akl, insanın hâllerinden biridir. Bu hâli ile, duyular âleminde, temyiz âleminde kavrayamayacağı şeyleri, mâkulâtı kavrar. Bunun üstünde "nübüvvet" hâli vardır. Bu halde aklın kavrayamayacağı âlemi kavrar. Uykuda bu âlem bize verilmiştir. "Zevk" bize aklın sağlayamayacağı tasavvufî bir tecrübe alanı açar. Watt (**Muslim Intellectual**, s. 164-165), Gazâlî'de üç bilgi halinden söz eder: 1. **Taklîd**, boyun eğen, sorgulamayan, rahatlığı sağlayan, irdelenmemiş bilgi hâlidir. 2. **İlm**, bildiklerimizin hesabını verdiğimiz hâlidir. 3. **Zevk**, en yüksek derecede bilme durumudur. Akıl, daha çok ikinci hâl ile ilgili görülüyor. Taklid, denetleyen aklın boyunduruğu

demektir. Çağımızda yaşayan budur. Gazâlî, **Munkûz**'de taklid'den kurtulma yollarını ararken (Kendisi için, "ben taklid'den müstâğniyim" diyor!), bu denetleyen akıldan kurtulmaya çalışmaktadır. Zevk, anlayan, şirleyen ve erotik aklın kesiştiği ortak noktadan gelmektedir.

Akl, çoğul kavramına alanlarından biridir. Yaşayan Gazâlî'nin işaret ettiği bu nokta, aklın kalble olan ilişkisini gündeme getiriyor. Akıl, kalbin hizmetinde, onun "veziri"dir (**Kimyâ-ı Saâdet**, s. 19). Kalb, Allah'ın cemâlini görmek içindir. (Bağlanan akılla, birlikte şirleyen ve erotik akıl, teorik, temâşâ eden akla destek vererek Gazâlî'nin "kalb"ini oluşturuyor!) Akıl ise, kalbin ışığıdır, nûrudur, kalb, akılla görür (a.g.y., s. 19). Ona göre Allâh, akla nûr adını vermiştir (**İhyâ**, cilt I, s. 210). Akıl "kötülemek", Allâh'ın içimize koyduğu nûru kötülemek olur (a.g.y., s. 225). Birşeyin doğruluğu, yanlışlığı akılla bilindiğine göre, aklın kötü olduğunu, kötü olan akılla bilmiş oluyoruz. Yine şeriatın iyi olduğunu, kötü olan akılla biliyoruz ki, kötü birşey ile bilindiği için o da kötü bir duruma düşmüş olur. "Akıl" demekle, Gazâlî, mutasavvıfların yakîn gözü, imân nûru dediği şeyi de anlar. Böylece akıl-nakil tartışmasının anlamsızlığını savunur. Bu açıdan Gazâlî, biraz önce kısaca anlatmaya çalıştığım poli-noetik tutumu takınmış olur. Bir yanıla Kalp, Ruh, Nefs, Akıl sözlerini birbirine yakın anlamlarda kullanması da (**İhyâ**, cilt 3, 1. Kitap, **Kitab-ı Şerh-i Acaibi'l-Kalb**) poli-noetik tavrın bir göstergesidir!

Akl, insanlarda değişik derecelerde ortaya çıkar. Akıl farklılığı yaratılıştan geldiği gibi, bilgi ve tecrübe sahibi olmakla da ortaya çıkar. Akıl, genel olarak Aydınlanma düşünürlerinin anladığı gibi, herkesde "aynı" değildir. Akılların bir olmadığını ile ilgili olarak, Hz. Muhammed ile melekler arasında geçen bir konuşmayı anıyor, Gazâlî (**İhyâ**, cilt I, s. 224). Melekler, Allâh'a sorarlar: - Yâ Râb, Arş'tan büyük birşey yaratın mı? "Evet, Akıl yarattım" der. Allâh, Melekler "Ne kadar büyüktür?" diye sorarlar. Allâh meleklerle, "Kumların sayısını nasıl bilmezsiniz, aklın da büyüklüğünü bilemezsiniz. Ben akıllı kum sayıları gibi sınıflara ayırdım, kimisine bir tane, kimisine iki tane..... verilmiştir" der. Gökyüzünden daha büyük olan aklın farklılıkları, yalnız insanlar arasında değil, toplumlar ve çağlar arasında da görülür. Bu farklılıklar yalnızca nicelik yönünden (az yada çok oluşu) değil, nitelik yönünden de farklılıklar taşır (Polinoetik akıl anlayışı!)

Gazâlî, "akıl"ın dört anlamda kullanıldığını savunur (**İhyâ**, cilt I, s.215-216)

1. İnsanları diğer varlıklardan ayıran özellik olarak akıl, insana bilim ve teknoloji yolunu açar. İnsanı insan yapan bir özelliktir akıl, bilimler akılla "görürler".

2. Mantıksal düşünme anlamında akıl

3. Tecrübelerden elde edilen bilgiye olanak sağlayan yetimizdir, akıl.

4. Yapılıp edilenleri anlayıp, bizi sonuçsuz arzuların alakoyan yetimiz anlamındaki akıl, buna **akl-ı müstefâd** (kazanılmış akıl) da denir. Gazâlî'ye göre, 1. ve 2. anlamda akıllar doğal, 3. ve 4. akıllar kisbî (sonradan edinilmiş)dir.

Gazâlî'nin bu dörtlü akıl anlayışı zengin yorumlara açıktır:

Doğal akıl adını verebileceğimiz ilk akıl, "eşyâyı idrâk eden", kavramlaştıran akıldır. Bize verilmiştir. çağdaş deyimlerle söyleysek, biyo- genetik yapımızdan ortaya çıkan, "garizî" özellik taşır. Bu doğal aklın temelinde, kavramlar arası ilişkileri kuran, bilen, bir anlamıyla "a priori" alanda çalışan ikinci bir akıl daha vardır. Mantık kurallarını, mantıksal akıl yürütmeleri, çıkarımları sağlayan, düşünceler arası bağları oluşturan bu akla, **mantıksal akıl** diyebiliriz. (Gazâlî, bir ad vermiyor!) Doğal aklın, manûğâya yönelmiş "dalımın" yanında, bir de deneyime, yaşantılara (tecrübelere) yönelmiş dalı vardır; buna da, deneysel ya da **görgüsel** ya da tecrübî ya da empirik akıl diyebiliriz. Doğal akıl bir yandan mantığı doğururken, diğer yandan deneye yöneliyor. **Deneysel akıl**, yaşamamız sırasında öğrendiklerimizle, bilgimizle geliştireceğimiz akıldır. İnsanın "almak" ya da "zekî" olması, deneyimlerinden öğrenmesiyle ilgilidir. Deneysel akıl sahibi insan, belli sezgilerle donanır da, eylemlerini, insan olarak varolmanın sonuçlarını göreyerek kendini tehlikeli sonuçlardan koruyacak önlemler alabilirse, akl-ı müstefâd, **kazanılmış akıl** sahibi demektir. Gazâlî, aklın bu son biçimine değer verir, kazanılmış aklı, aklın son meyvesi olarak görür.

Burada Gazâlî, yukarıda vermeye çalıştığım poli-noetik akıl açısından, denetleyen ve teorik akıl temelinde akıla bakıyor. Kazanılmış akılda anlayan, eleştiren aklın etkilerini görüyoruz. Aklın dörtlü açılımı, ondaki poli-noetik eğilimi yeniden görmemize yol açıyor.

KALBİN ASKERLERİ

Müdesir sûresi 31. âyette "ve mâ ya'lemü cünüde rabbike illâ lüve" deniyor. "Rabbın askerlerini O'ndan başkası bilemez, ancak O bilir." Allah'ın değişik âlemlerde, kalplerde, ruhlarda, ancak kendisinin bildiği askerleri vardır. kalbin askerleri ise Gazâlî'nin bilgisi içindedir.

Melekût âlemine dahildir kalp. (Âlem-i bâtın, âlem-i gayb, âlem-i ulvî adlarıyla da çağrılan bu âlem, ontolojik olarak, görünen âlem ötesinde, meleklerin ve ruhlarn

âlemidir.) İnsanla Allah arasında bağıdır, Allah'ın temâşâ edilmesi onunladır, onun "sırlarını ve acâib hallerini" bilmek zordur. Gazâlî, tıpkı Aristo'nun aklı yalnız insana özgü olduğundan, insanın en yüce yanı olarak görüşü gibi, kalbi, diğer varlıklardan insanı ayıran insana özgü bir üstünlük olarak görür. İnsan üstündür çünkü Allah'ı bilebilir. Hangi gücüyle? Kalbi ile, Allah'la insanın kurduğu bağ, kalb ile olur. Kalb, insanı öteleyen, öteye götüren, aşkın varlığın yoluna düşendir. (Buradaki bittimlemeler, İhyâ, Cilt III, 1.kitâba dayanıyor. Başka türlü belirtilmediği sürece, sayfa numaraları bu cilde âittir.) Onunla çıkar Allah'a olan seferime, Esfelü's-Sâfilin'den, en aşağı, dünyevî âlemden, a'lâ-yı- İliyyîn'e mânâ âlemine, âlem-i bâtına, yolculuğa çıkması kalbi iledir. (Kimyâ-ı Saâdet, s.19) Allah'a yapılan yolculukta Kalb, Allah'a ulaşmak için yaratılmıştır. (s.14). Allah katında olanların keşfi, "mukâşefe", kalb iledir. (s.7) Beden, organlarıyla birlikte, kalbin buyruğu altındadır. Kalb eğer bu esfel-i sâfilin'den, buyruğundaki organlara sözünü geçirir de kurtulabilirse, mâsivâdan yükselerek âlem-i ulvîye ulaşabilir. Allah'a hesap veren, Allah'a muhatap olan, ona karşı sorumlu olan kalbdır. Kalbimizi bilince, nefsimizi, nefsimizi bilince Rabbimizi biliriz; kalb unutulmamalıdır, kalbini unutan kendini unutmuş olur, kendini unutansa, Rabbini. Kendimizi bilmek zorundayız, insan olmak için, başkasını bilmek için, kalbi bilmek gerekir. Kalblerini unutanlarda, kalbferiyle kendileri arasına "hâil", perde girmiştir, kendini yargılamaktan, değerlendirmekten, kâinatındaki yerini görmekten âciz duruma düşerler.

Kalb Allahı tanıma yeridir, kalbi temizlemek için, "mücadeleye" girişmek benliğin terbiyesi için uğraşı vermek gerekir. Bu mücahedenin, savaşımın, uğraşımın başında ise, kalbin ordusunu bilmesi gerekir. Kalb, girişeceği savaşta başarılı olması için ordusunu tanımak zorundadır. (Kimyâ-ı Saâdet, s.17).

Kalb, bedendeki et parçası anlamında değildir. (s.9) Kalb, gözle görülmeyen ruhânî bir varlıktır. Cismânî et parçası olan kalble ruhânî kalb arasında bir ilgi vardır. Gazâlî, bu ilgiyi açıklamaktan kaçınır, bunun için iki gerekçesi vardır; ilki bu konunun mukâşefe ilmi ile ilgili olmasıdır, mukâşefe ise "anlatılarak", sözle gerçekleştirilemez, yaşanması gerektir. İkinci gerekçe ise ruhun esran ile ilgilidir. (Ruh, nefis, akıl kavramlarını, kalb ile yakın anlamlarda kullanır, Gazâlî). Ruh hakkında ise, sıfatlara sahip olmadığı için konuşulamaz. Ruhânî kalb, beden bütünüyle ilgili olsa da, asıl bağı cismânî kalb ile kurar, sanki ruhânî kalb, cismânî kalbde oturur, cismânî kalb onun memleketi, âlemi, belki de bittidir, bedene binip yolculuğa çıkabilir. (Tersi de doğru mudur,

bedeni kalb, ruhânî kalbe binip âlem-i bâtına yükselebilir mi? Yoksa, beden esfel-i sâfilîne çakılıp kalır da ruhânî kalb, âlem-i bâtına yükselir mi?) Beden memleketinde kalınadan Allah'a ulaşamaz. Allah'a giden yolda, dünya bir konaklama yeridir. Bedense binitidir.

Gazâlî, yaşayan Gazâlî çok canlı, etkileyici metaforların filozofudur. Bir resimleyen, düşünce resimleri sunan düşündürür. Kalbin kendini var edebilmesi için emri altındaki bedeni koruması gerekir, bu amaçla iki tür askere gereksinimi vardır. Biri, zâhiri askerler, el, ayak, ağız, mide... gibi, diğeri bâtını (içsel) askerler, öfke ve kızgınlık gibi. Bu askerlerin, bedeninin korunmasında gözle görülür, zâhirde müşâhade edilen düşmanları vardır. Gözle görülmeyen düşman için beşi zâhiri, beşi batını on tür askere gerek vardır. Zâhîrî olan askerler, beş duyumuz, görmek, işitmek, koklamak, tatmak ve dokunmaktır. Bâtını olanlar, beyinde bulunurlar, hayâl, düşünme ezberleme, hatırlama ve vehim kuvvetleridir. (Kimyâ-ı Saâdet, s.18; biraz sonra İhyâ'da biraz farklı bir sınıflama göreceğiz.)

Bütün bu askerler kalbin emrine âmâdedir. Bedenin askerleri, kalbin emri altında çalışırlar. Hiçbir organ kalbe isyân edemez (s.13). (Oysa, herhalde, birtakım, nörofizyolojik, psikiyatrik hastalıklarda, organ, kalbin (beynin) buyruklarını dinlemiyor!) Tıpkı, meleklerin Allah'a itaatleri gibidir, organlarda, meleklerden farklı olarak, şuursuz itaat söz konusudur.

Kalbin askerleri üç sınıfa ayrılır. (s.15) İlki, hareket ettirici, teşvik edici, uyarıcıdır. Faydalı şeyleri teşvik eder ya da zararlı şeylerden insanı uzakta tutar (Şehvet ve gazâb gibi). Bu kuvvete irâde denir. İkinci öbekteki askerler, arzuları yerinde getiren kuvvetlerdir, bunlara kudret denir. Üçüncüsü ise, eşyayı tarif edip anlayan beş duyumuzla ilgili kuvvettir (Casuslara benzerler!) Bu kuvvetlerde belli öğelere sahiptir. İlim ve idrak kuvvetleridir, bunlar. Irâde, Kudret, idrâk askerleri bâtını askerlerdir, herbirinin zâhiri kuvvetleri vardır, bedeninin organlarıyla ilgili olarak. (Soru: Teknolojik araç gereç, sanal gerçeklik de kalbin askerleri midir? Evet, eğer kalb onları yönetebiliyorsa!) Bu üçüncü kuvvetin, zâhiri yanı beş duyumuzdur. Bâtını "ordulardan" ilki hayâldir. Hayâl, birşeyi gördükten sonra gözümüzü kapatıp, gördüğümüzü içimizde canlandırmamızdır. Bu hayâl askerlerini korumak için "kuvve-i hâfızaya" gerek vardır. Bu, hâfızamızda saklanan üstünde düşünülürse, saklanan şeyler birbirine kattır, parçalanır, bölünür, birleştirilirse, bunu sağlayan kuvvete "kuvve-i müfekkire" denir. Unuttuğunu hatırlarsa, buna "kuvve-i müzekkire", sonra duyduklarını bir araya toplarsa, buna "hiss-i müşterek" denir. Öyleyse, iç askerler, bâtını askerler, hiss-i müşterek (ortak duyu),

hayâl (imgelem), tefekkür (düşünce), tezekkür (anım-sama) ve hufz (saklama, bellek) birliklerinden oluşur.

Gazâlî bir psiko-somatik model oluşturuyor bize; beden-duygu-eylem ilişkisini, kalbin askerleri örneği ile veriyor. Modelini anlaşılır kılmak için, somut benzetmeler kullanıyor (Beden kalbin binitisi, kalb de ilmin yeridir. S.21)

Kalbin askerleri kalbe kazan kaldırırsa ne olur? Kalbin yolculuğu yarım kalır. Kalb, kimi askerler tarafından ele geçirilirse ne olur? Unutmayalım "akıl" vezirdir, komutan yardımcısıdır, ilim ve idrak askerleri kalbi ele geçirebilir, kuvvetler arasında dengesizlik söz konusu olabilir. Irâde ve kudret askerlerinin acz içinde olduğu ilim ve idrâkin güçlendiği bir kalbi düşünelim. Ya da, ilim ve idrâk baskı altında, zâhiri kuvvetler, bâtınileri ele geçirmişler, mâsivâyâ tümüyle batmış bu kalb yolculuğa çıkamaz olur.

Kalb, askerlerini, kalb siyaseti ile, dengeli, ölçülü, uyumlu bir biçimde yönetmeyi bilmelidir. Böyle olursa yolculuk gerçekleşebilir, yoksa, yolda kalınır. (soru: öteki dediğimiz insan dostumuz, sevgilimiz, ya da düşmanımız kalbinizin askeri midir? Kalb ülkesi, beden ülkesinin dışına ilâhî anlamda değil, sosyolojik anlamda çıkabilir mi? Soru: kalbin askerleri olduğu gibi, kalbin şairleri de var mıdır? Şiirleyen akıl, Gazâlî'de bulunabilir mi? Ya da Gazâlî felsefesinin izlerini sürerek, onu "kalbin âlimleri"yle yeniden yorumlayabilir miyiz?)

İnsan kalbinin "hususiyetleri" nelerdir? Allah'a ulaşmaya çalışan kalbin ilk özelliği ilimdir. Dünya, Ahiret, Akıl ile Gerçekleri bilmektir, ilim (s. 18). Kalb, bir göz gibidir. Kalbteki akıl gözdeki görme gibidir (s. 37). İlimi olanaklı kılan, kalbin güçlü askeri akıldır. İkinci özelliği kalbin irâdesidir. "Neticeleri anlayan aklın, organları harekete geçirecek uyarıcısı"dır, irâde (s. 15). İnsan olgunlaştıkça, kalbinde bu iki "ordu" gelişir. Çocukken zayıf olan ilim ve irâde orduları zamanla güçlenir.

İnsan, irâde ve ilim kuvvetiyle çıktığı yolculukta "saadeti" yakalayabilmesi için, âhireti karargâh, dünyayı ineceği konak yeri, bedenini binit, organlarını bedeninin hizmetçisi yapmalı, beden memleketinin pâyitahtı olan kalbde oturmalıdır (s. 22). Beynin ön tarafında hayâl gücünü, kuvvet-i hayâliyye'yi haber alıcı bir "ajan" olarak kabul etmeli, beynin arka tarafındaki kuvve-i hâfızayı

1. Gazâlî, *Mışkatu'l-Envâr*'da bilgi ve vahyin vadiden kalbe akışı benzetmesini kullanır. (s. 32). Gittikçe alçalan vadiler düşündüğümüzde, üstteki vadiden akan su, alttaki vadiyi sulamaktadır. Ruhun daha gelişmiş kalb, diğer bir kalbi beslemektedir. Bir kalpten diğer bir kalbe nûr aktarımının gerçekleşebilmesi de, kalbin askerlerinin çalışma âhengine, gücüne, yönetimine, kalb yolculuğunun seyrine bağlıdır.

"hazine vekili" saymalıdır, çünkü, bilgiler ve tecrübeler orada saklanıyor. Dili tercümân, hareket eden organları kâtipler, beş duyuyu da "casuslar" gibi kabul edip, her birine bir görev vermelidir. Bu organlar ilgili olduğu âlemlerden aldığı haberleri, önce kuvve-i hayâliyye'ye gönderirler, oradan da kuvve-i hafıza'ya teslim ederler. Kuvve-i hayâliyye, postacı olarak bilgileri, kuvve-i hafıza'ya bırakıp, o da, haberleri hükümdâra (hükümdâr, kalbde ya da beynin ortasında oturur!) sunar. Allah'ın orduları, askerleri, kalbde de bulunur. Kalbiyle ilgilenmeyen, Allah'ın ordusunu perişân eden, perişanlığa mahkûm olur.

İnsan, kalbinin askerlerini, kalb ülkesini yönetecek dört aşamalı varlığını zaman içinde, mücâhede ile yetkinleştirir. İnsandaki bu dört özellik, yırtıcılık, hayvaniyet, şeytaniyet ve rabbâniyettir. Yırtıcılık, kızgınlıkta ortaya çıkan yanı, hayvanlığı şehvet sırasında görünen özelliğidir. Kötülük yaptığında şeytan yanı kendini gösterir. Önemli olan rabbâni yanımızı yaşayabilecek kalb yönetimini gerçekleştirebilmektedir. Rabbâni sıfatlara ulaşabilmek için, ilim, hikmet, eşyânın hakikatini idrâk, herşeyi ne ise öyle anlamak gibi hasletlerle kalbi donatmak gerekir. (s. 26).

Kalp, bir ayna gibidir. Olumlu özellikler kalbde bulunursa, aynanın cilâsı ve parlaklığı artar, kötü huylarla ayna kararır, kara duman gibidir onlar, is kaplar aynayı, bu kalbin mühürlenmesi demektir (s. 27). Kalb temizse, orada parlayan nûru görürüz; kararış, "ters döndürülmüş kalb", küfür kalbidir (s. 28). Kılıflara konmuş kalb, münâfıkın kalbidir; terkedilmiş, irâz edilmiş, yüz çevrilmiş kalbde ise, imân da vardır, nifâk da. (Samrın çağımız insanının kalbi, irâz edilmiş kalbidir, yaşayan Gazâlî'den öğrendiğimiz budur).

İlim, irâde ve fiil bütünlüğü kalb yönetiminin başarısı için önemlidir. Kalb ilmin yeridir. "Bilinen", kalbin aynasına "yerleşir", orada açığa çıkar (s. 29). Bilen kalbidir, "âlim" (bilen) eşyânın hakikatlerinin hulûl etmiş olduğu kalbden ibarettir. Mâlum (bilinen) eşyanın hakikatlerinin kalb aynasında husûlünden ibarettir. İlim, bilgilerin kalbe ulaşıp yerleşmesidir. Gerçekler ve kalb ayrı ayrı duruyorsa, gerçekler kalb aynasına yerleşmiyorsa, orada bilgiden söz edemeyiz. Kalbde ilimin yerleşmemesinin sebepleri şunlar olabilir (s. 30):

1. Aynanın yapısal bozukluğu, görüntüyü "içine" alamayışı,
2. Aynanın pis olması,
3. Aynanın yanlış yerde olması, aynada görünmesi gerekenin aynanın arkasında ya da görüntü alamayacak açılarda bulunması.

4. Ayna ile insan arasında perde olması.

5. Aynanın, içine alacağı "görüntüyü" bilememesi.

Bu ilginç saptamalar, bilgi nesnesi ile bilen arasındaki ilişkilere düşündürücü ışıklar serpiyor. Bilenin kalbinde yapısal bozukluğun olmaması, kalbin temiz olması, bileceği nesneye uygun açıdan bakması (bilme tavrı, varlıkla hemhâl olabilmek içinde bulunulması gerekli bir hâl, "Stimmung" anlamında Heidegger'ci düşüncelere götürüyor bizi!) bilen öznenin, kendini bileceği nesneye hazırlaması anlamına geliyor. Anlayan aklın ukunu açabilecek saptamalar bunlar.

Kur'an-ı Kerim'de, "Biz emâneti göklere, yerlere ve dağlara arzettik, onlar taşımaktan çekindi ve ondan korkular. Ama insân onu yükledi" (Ahzâb, 72) deniyor. Kalb, bu bilgiyi, bu ilâhî emâneti taşımayı üstleniyor. Her kalb bunu taşıyabilir, diyor Gazâlî (s.33), böyle bir olanakla donanmıştır kalb, yolculuğa çıkma gücüyle yüküdür.

Kalb, hastalıklarından sadece akılla kurtulmaz. Akılın iyileştirebileceği hastalıklar varsa da " emrâz-ı kalbiyye" ye akıl yetmiyor (s. 38, **Munkız**, s. 102). Akıl, hastayı hekime teslim eder yalnızca, hekim akıl alanını aşar "nübüvvet" le devâ sağlayabilir, peygamberler kalb hastalıklarının iyileştiricileridir.

Kalbi anlamak, duyu organlarıyla, duyu organlarımızla, yetilerimizle sağlanmaz; kalb, "misâl" ile anlatılabilir. (s. 44). Gazâlî'nin bu savı, felsefede bir "arama yolu" saydığım, "resimleme" çabasını çağırıyor. Yıllardır savunduğum (okur, **Yolculuk Hazırlıkları** kitabıma bakabilir, **Pan Yayıncılık**, İstanbul, 2000) bu çabada "misal" bir felsefi anlama ve anlatma tekniğidir. Gazâlî, kalbin acayip hallerinden bazılarını iki "misal" ile anlatır.

Bir havuz düşünelim. Bu havuz ya dışarıdan gelen akarsularla ya da havuzun altından, kazılan kuyudan beslenir. İkincisi daha süreklidir, suyu daha iyidir. Kalb havuz, su da ilimdir (bilgi). Beş duyu da suyu taşıyan dereler gibidir. Kalb, yalnızca dışarıdan gelen suyla beslenmeyebilir. Kalbin derinliklerine dalıp, dışarıdan gelen suları kesmek, kalbi içten doldurmak da olanaklıdır. Bu nasıl oluyor?

Eşyânın hakikatları Levh-i Mahfuz'da yazılıdır. Levh-i Mahfuz'da yazılı olan âlem, şu anda yaşadığımız, gerçek âlemdir. Bu âlemin duyular ve hayâl dünyasında sureti vardır. Bu suret, hayalden surete geçer. Duyu ve hayâle giren eşyanın hakikati kalpte oluşur. Kalbteki hakikatler hayâle, hayâldeki hakikatler dışarıdaki hakikate uygun olur. Var olan evren Levh-i Mahfuz'da

yazılı olana uygundur. Böylelikle, âlemin dört aşaması olduğunu görüyoruz.

1. Levh-i Mahfûz'daki planı 2. Gerçek varlığı 3. Hayaldeki görüntüsü 4. Kalpteki görüntüsü. Şöyle diyor, kalbin ontolojisini belirlerken Gazâlî: "Eğer, âlemin hepsi için senin zâtında misâl ve mekân yaratmasaydı sen, kendinden başkasını bilemeyecektin"(s.45). Eğer, Levh-i Mahfuz'la kalp arasında perde kalkarsa, dışarıdan gelen bilgilere gerek kalmaz! İşte kalbin iki "kapusu" vardır, biri melekût âlemine, Levh-i Mahfuz'a diğeri de, beş duyu âlemine, şehadet ve mülk âlemine açılır.

İkinci misâl (s. 46) şudur: Çinli ve Romalı sanatçılar hükümdâr huzurunda, hangisinin sanatında üstün olduğu konusunda tartışıyorlar. Romalı, çeşitli boyalarla, süslü yapıtlar oluşturur. Çinli ise durmadan cilâ yapar, duvarlarına. İşleri bitince, aralarındaki perdeyi açarlar. Romalı'nın yapıtları beğeni kazanır ama, Çinli'nin tarafına yansınca, Çinli'nin yaptığı bir ayna görevi görür. Romalı'nın yaptığı olanca görkemiyle karşı tarafa yansır. Hükümdâr birinciliği Çinli sanatçıya verir. Romalı'nın yaptığı, bilim adamlarının yaptığına benzer, Çinlininki ise, velilerin yaptığına; veliler kalbleri temizler, cilâlandırırlar, parlatırlar.

Kalb genişliği, âlemlerin sığıdığı kalbe sahip olmak, kalbin "kapu" larını açabilecek güce sahip olmakla olanaklıdır. İlham kapusunun, kalbe üfürülen kapının açık tutulmasıyla, açılabilmesiyle sağlanır.

Kalb, kolayca yaralanabilir, ele geçirilebilir bir özellik taşır. Kalb bir kale, şeytan da kaleye sahip olmak isteyen bir güçtür. Aklın askerleri, kalbin askerleri

zayıflayınca, şeytanın ordusu hucuma geçer (s. 71). Bu zedelenen kalb, aklın askerlerini, teorik, denetleyen, anlayan, şiirleyen, bağlanan, erotik, eleştiren aklı harekete geçirebilmelidir.

Çağımızda kalbin askerleri zor durumdadır. Kalbi şeytan ele geçirdiği için değil, bence, şeytân bile kalbi terkemiştir. Yaşayan Gazâlî'ye, kalbin ordularını yeni bir yüzyılın başında bize hatırlattığı, bizdeki kuvve-i müzekkireyi uyandırdığı için, teşekkür etmeliyiz. Durumu, hece ölçüsünde bir dörtlüğün tasviriyile anlatmaya çalışarak sözlerimi bitireyim:

Yenilmiş bu çağa, şimdi, kalbin askerleri,

Çekilip gitmişler çoktan uzak diyarlara.

Kanıyor, işte kalp, sızıyor hançer yerleri,

Bırakmış kendini akıl, bilgisayarlara.

KAYNAKLAR

Gazâlî, *İhyâu 'Ulumi'd- Dîn*, 4 cilt, Çeviren: Ahmet Serdaroglu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1974

Gazâlî, *Kimyâ-ı Saâdet*, Çeviren: Mehmet A. Müftüoğlu, Çelik Yayınları, İstanbul, 1981

Gazâlî, *Mishkat al Anwâr*, Çeviren: W. H. T. Geirdner, Sharkh Muhammed Ashraf, Keshmiri Bazar, Lahor (tarihsiz)

Gazâlî, *al-Munqidh min al Dalâl*, R.J. McCarthy'in çevirip derlediği *Freedom and Fulfillment* adlı kitapta, Twayne Publishers, Boston, 1980

Watt, W. M. *Muslim Intellectual: A Study of al Ghazali*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1963.